

POWOJENNE SKŁADNICE PRZEMIESZCZANYCH DÓBR KULTURY W POLSCE. PRZYCZYNEK DO SZERSZEGO OPRACOWANIA¹

POST-WAR REPOSITORIES FOR RELOCATED CULTURAL GOODS IN POLAND. CONTRIBUTION TO BROADER ELABORATION

Lidia Małgorzata Kamińska

Niezależny menedżer kultury, Warszawa

Abstract: The article deals with the so-called “conservators” and “museum” repositories set up in Poland within its current borders, after WWII, in the 1940s and 1950s, in order to assemble the movable monuments obtained during the transportation and requisition campaign. It indicates and summarises the information on the geopolitical factors and law provisions which influenced the creation of repositories, although it does not analyse them. It deals with the general description of how the repositories functioned, without detailing the histories of each one. It mentions the duties of the Ministry of Culture and Art’s representatives responsible for protecting cultural property, i.e. delegates

for actions related to collecting pieces; it presents the procedures applied by the repositories and the mechanisms for fulfilling the Ministry’s obligation to supervise them. It also describes the activities connected with destroying selected items in the presence of a committee, as well as transferring them free of charge to the state-owned enterprise DESA and to central institutions, churches and collections of Polish museums.

The information is based solely on the archival material gathered by the author. The text also describes the later activity of repositories until the present day. It is also a prelude to a broader elaboration of the topic.

Keywords: movable monuments, exhibits, transport campaign, requisition campaign, Wawel repository, Warsaw repository, Silesian repositories, repository in Oliwa, repository in Sopot, recording collections.

Artykuł ten dotyczy tzw. składnic „konserwatorskich” i „muzealnych” zakładanych na terenie Polski w obecnych granicach w latach 40. i 50. ubiegłego wieku, w celu gromadzenia zabytków ruchomych: dzieł sztuki i różnego typu muzealiów². Konieczność organizowania wielu tymczasowych miejsc przechowywania dóbr kultury wynikała ze skutków II wojny światowej i zmian geopolitycznych zachodzących w kraju, z rewizją granic i wprowadzeniem reformy rolnej na czele. Istniała pilna potrzeba zagospodarowania zabytków ruchomych, które utraciły swych właścicieli – zarządców muzeów i kolekcjonerów niemieckich, polskich właścicieli majątków ziemskich, a także zabytków muzealnych i prywatnych polskich kolekcji oraz tych o nieznanym pochodzeniu, rozproszonych na skutek działań wojennych. Status prawny mienia przejętego przez agendy państwa polskiego, w tym znacznej części zabytkowych ruchomości, gromadzonych w stanowiących przedmiot moich badań składnicach, określały stosowne przepisy wydawane w latach 1944–1958³. Jednak, nie miejsce tu na opis ówczesnej sytuacji politycznej i prawnej ani na przypomnienie zakresu niemieckiej grabieży polskich dóbr kultury i podjętej przez Polskę, jeszcze przed zakończeniem działań wojennych, akcji ich poszukiwania na byłych terenach niemieckich przekazanych pod polską administrację. Także nie analizuję kwestii restytucji mienia kulturalnego z terenów Niemiec i Austrii okupowanych przez aliantów oraz repatriacji polskich zabytków ruchomych z terenów przedwojennej Rzeczypospolitej Polskiej [RP], zajętych przez Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich [ZSRR] oraz rekwiizycji prywatnego mienia, w nomenklaturze urzędowej nazwanego podworskim. Pomimo tego trzeba tu podkreślić, że data formalnego zakończenia wojny – 8.05.1945 r. nie była dla powstania składnic kluczową. Znaczenie strategiczne miały inne zdarzenia i daty: powstawanie tymczasowej administracji polskiej (lipiec 1944 r. w Lublinie; od lutego 1945 r. w Warszawie i Łodzi), podporządkowanej ZSRR; sukcesywne przeprowadzanie reformy rolnej od 1944 r. na terenach wolnych od wojny; powołanie w styczniu 1945 r. przy resorcie kultury Naczelniej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zbiorów [NDMiOZ] – agendy, której przypisano m.in. zadanie „rewindykacji dóbr kultury”; utworzenie 6.04.1945 r., na miesiąc przed zakończeniem wojny, województwa gdańskiego, a województwa wrocławskiego ponad rok później 28.06.1946 r.; sprawowanie na terenach tzw. Postulowanych⁴ faktycznej władzy przez komendantury wojenne Armii Czerwonej⁵ (w Szczecinie, aż do lipca 1945 r.) oraz decyzje umowy z 2.08.1945 r. o kształcie zachodnich granic Polski podjęte na konferencji w Poczdamie⁶.

Polskie władze dążyły do odzyskania zagrabionego przez niemiecką administrację majątku polskiego, głównie przemysłowego, jak wyposażenia fabryk, kopalń, etc. – wywiezionego poza teren kraju. Działania te nazwano akcją rewindykacyjną⁷. Pierwszym organem państwowym zajmującym się rewindykacją mienia polskiego był resort Odszkodowań Wojennych powołany przez Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego [PKWN], następnie przekształcony w Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów [PRM], zlikwidowane w 1947 roku. Do działań operacyjnych rewindykacji mienia przemysłowego w maju 1945 r. powołano Biuro Rewindykacji i Odszkodowań [BROW] przy Ministerstwie Przemysłu, przeniesione 10.01.1946 r. do

Centralnego Urzędu Planowania⁸, za pośrednictwem którego powstały delegatury Biura oraz specjalne misje restrykcyjne we wszystkich strefach okupacyjnych Niemiec i Austrii. BROW zlikwidowano w 1950 roku. Resort kultury został włączony do tychże działań⁹. W strukturze NDMiOZ utworzono Biuro Rewindykacji i Odszkodowań, które miało na celu *rewindykację polskiego mienia kulturalnego wywiezionego przez okupanta w głąb Niemiec i Austrii oraz w związku z potrzebą opracowania planów odszkodowań w dziedzinie kultury*, również sprowadzenia do kraju dóbr kultury z przedwojennych terenów wschodnich RP¹⁰.

Na terenie kraju zaś, w tyleż skomplikowanych politycznie, co dynamicznie zmieniających się warunkach, administracja polska¹¹ obejmowała w zarząd liczne dobra kultury, prowadząc tzw. akcję zwózkową i organizując w jej ramach specjalne składy i składnice¹². Działania te polegały na poszukiwaniach na byłych terenach niemieckich, ukrytych w różnych miejscach i warunkach zabytków polskich i niemieckich¹³. Podejmowano również próby objęcia w posiadanie zabytków będących we władaniu Armii Czerwonej, uprzedzenia rabunku dokonywanego przez jej oddziały trofiejne oraz zapobiegania nagminnemu wówczas szabrowi tak cywilnemu¹⁴, stanowiącemu poważne zagrożenie dla dóbr kultury, jak i „oficjalnemu”¹⁵ oraz przejmowania znacjonalizowanych prywatnych zbiorów właścicieli polskich¹⁶. Dla akcji zwózkowej ważna była następująca okoliczność: terenami tzw. Nowymi „na okres przejściowy” zarządzało Ministerstwo Ziem Odzyskanych (powołane 13.11.1945 r., zlikwidowane 11.01.1949 r.)¹⁷. Pełniło ono na tych terenach rolę nadrzędną w stosunku do administracji centralnej; między innymi wprowadzało procedury towarzyszące zabezpieczeniu dóbr kultury, również pochodzenia niemieckiego¹⁸. Zakazano swobodnego poruszania się na terenie Ziem Odzyskanych. Na wyszukiwanie i zabezpieczanie, na każdy przewóz ruchomości, nawet w obrębie jednego województwa, konieczne było uzyskanie odpowiednich zezwoleń. Wydawały je Okręgowe Urzędy Likwidacyjne na podstawie szczegółowych wykazów przewożonych obiektów. Przy zabezpieczeniu i zwózce aparat likwidacyjny zobowiązany był okazywać wszelką pomoc organom Ministerstw: Kultury i Sztuki¹⁹ i Oświaty, delegowanym do prowadzenia zabezpieczeń dóbr kultury. Wysłannikami MKiS do realizacji zadań akcji zwózkowej byli tzw. delegaci do spraw zabezpieczania dóbr kultury. Ich obowiązki to: zorganizowanie składnic, zarządzanie ich funkcjonowaniem i finansami, poszukiwania i wstępna selekcja zabytków ruchomych, sporządzanie spisów i uzyskiwanie zezwoleń na przewiezienie do składnic zabezpieczonych zabytków, organizacja transportów zabytków ze składnic do miejsc docelowych, do pewnego stopnia również dobór pracowników²⁰. Delegaci decydowali i odpowiadali przed kierownictwem NDMiOZ za całość spraw. Posługiwali się pieczęcią okrągową używaną do stemplowania asygnat: DELEGAT MKiS DO ZABEZPIECZANIA ZABYTKÓW RUCHOMYCH. Tylko oni mogli wystawiać upoważnienia imienne dla osób biorących udział w akcji zwózkowej. Kierownicy składnic dóbr kultury podlegali bezpośrednio odpowiedniemu delegatowi MKiS lub Konserwatorowi Wojewódzkiemu – na Pomorzu od 1945, a na Śląsku od 1949 roku. Z lektury zachowanych archiwaliów wynika jednoznacznie, że proces i efektywność zakładania składnic zależał od operatywności osób

delegowanych do tych działań. Zwracano uwagę aby wybrane na składnice lokalizacje nieruchomości były bezpieczne i zapewniały względnie poprawne warunki przechowywania zgromadzonych zabytków. Niektóre składnice pełniły li tylko role magazynowe, inne posiadały rozwinięte funkcje i odpowiednią do nich strukturę instytucjonalną. Składnice, w których gromadzono księgozbiory i archiwalia podlegały Ministerstwu Oświaty. MKiS zaś, finansowało większość tych, do których zwożono dzieła sztuki i muzealia. Warunkiem otrzymania przez składnice subsydiów było przekazywanie przez kierowników poszczególnych składnic, w określonym czasie, comiesięcznych sprawozdań do NDMiOZ. Sprawozdania te, monotonne w treści, są dzisiaj doskonałym źródłem wiedzy na temat codziennego funkcjonowania składnic²¹. Wynika z nich, że ministerialne subwencje nie były wystarczające, często przekazywane z opóźnieniem, nie pokrywały kosztów opału i innych podstawowych opłat, uposażenia pracowników były niskie. Nieliczny, ale bardzo zaangażowany personel, pracujący w warunkach niejednokrotnie zagrażających życiu, charakteryzował się pomysłowością i zaradnością. Często jednak pracownicy ci byli bezradni, w szczególności wobec dojmującego braku środków transportu. Przewożenie obrazów, księgozbiorów, retabulów, rzeźb i mebli wymagało sprawnych i pojemnych samochodów²². *Konieczność pozostawienia zabezpieczonych zabytków ruchomych w terenie przez dłuższy czas, mimo wysiłków osób zobowiązanych do opieki, powoduje znaczny ich ubytek*²³. Objazdy terenu wykonywano na motorach, rejestrując jedynie obecność dóbr kultury pozostawionych bez opieki, by podczas kolejnych wizyt stwierdzić ich brak.

Składnice powstały zasadniczo w każdym województwie, często umiejscawiano je w muzeach lub budynkach, w których urzędowały referaty kultury. W części województw centralnych i wschodnich gromadzono w nich głównie dobra uzyskane w wyniku działań reformy rolnej. Takie składnice, np. w Przeworsku, muzeum kieleckim i pomorskim, pełniły skromniejszą rolę niż śląskie czy pomorskie. Stosunkowo niewielkie zasoby w nich zgromadzone zwykle później włączano do zbiorów muzeów, w których były ulokowane. Inaczej funkcjonowały składnice, do których zwożono liczne obiekty różnej proveniencji (śląskie, pomorskie). Przedmioty przyjmowano na podstawie protokołów zdawczo-odbiorczych, sporządzanych pomiędzy przekazującymi (np. przedstawicielami Grup Operacyjnych) i kierownikiem składnicy. Po wstępnej selekcji pod kątem ich ogólnej wartości i typowania przydatności dla poszczególnych muzeów, dostarczone zbiory ewidencjonowano. Prowadzono odrębne inwentarze dla zbiorów dóbr kultury i inwentarze gospodarcze dla przedmiotów użytkowych. Na poszczególne obiekty nanoszono numery inwentarzowe. Posługiwano się nalepkami, np.: *Składnica Muzealna M.K.I.S. W Narożnie nr.... W inwentarzu wprowadzono później zapisy o miejscu wysyłki zabytków. Każdej wysyłce towarzyszył odrębny spis przedmiotów: na zabytkach numery nanoszono zgodnie ze spisem, poszczególne części składowe jednego obiektu (np. rozmontowana szafa) winne nosić ten sam numer (z dodaniem litery a,b,c,...). Części te mogą być uwzględnione sumarycznie w spisie*²⁴. Zasady te nie różnią się od stosowanych obecnie w inwentarzach cyfrowych²⁵. Kierownicy składnic posługiwali się pieczętkami firmowymi,

prowadzono ewidencję korespondencji i szczegółową rachunkowość. Przy rozwiązywaniu poszczególnych składnic specjalne powołane przez NDMiOZ komisje sporządzały spis z natury, skontrum i protokolarnie zamykały ich działalność przekazując dokumentację do MKiS, a zbiory rozdysponowując między instytucje i muzea lub przesyłając do innych składnic. Wszelkie uwagi pojawiające się przy sprawdzaniu zasobów zapisywano w księgach inwentarzowych składnic oraz w treści protokołów. Niezależnie od przeprowadzanych okresowo kontroli – „remanentów” składnic według ksiąg inwentarzowych – weryfikowano również prawdziwość wystawianych protokołów. W składnicach starano się przechowywać przedmioty według rodzajów. Natomiast wydaje się, że nie sporządzano zgromadzonym obiektom kart ewidencyjnych. Spotkałam się z nimi dopiero w dokumentach składnicy oliwskiej z lat 60. XX wieku.

Niektóre zbiory celowo niszczone. Wyboru przedmiotów do zniszczenia dokonywały komisje powoływane przez NDMiOZ, złożone ze specjalistów. Kierowano się w takich przypadkach następującymi kryteriami: [przedmioty] *nie przedstawiające wartości muzealnej, zabytkowej, ani użytkowej, tak ze względu na swój poziom artystyczny, jak i stan zachowania, ponadto ze względu na swój specyficzny charakter lokalno-niemiecki i z tego względu nie nadają się w żadnym wypadku do użytkowania w naszych warunkach*²⁶. Podobne komisje decydowały o wyborze zabytków przekazywanych ze zbiorów składnic i muzeów do sprzedaży przez Państwowe Przedsiębiorstwo Dzieła Sztuki i Antyki (P.P. Desa), utworzone 3 kwietnia 1950 roku.

Składnice śląskie sukcesywnie opróżniano, głównie ze względów ekonomicznych, zamykając lub przekształcając je w lokalne muzea²⁷. Ilustracją tego procesu jest wykaz w województwie wrocławskim składów z zabytkami przeznaczonych do likwidacji w 1947 r.: Żary (referat kultury i sztuki), Lwówek (b. Heimatmuseum), kościół trynitarny, kościół parafialny), Legnica (referat kultury i sztuki), Krasków (pałac), Rychbach (referat kultury i sztuki), Jelenia Góra (Paulinum, muzeum), Henryków (kościół), Czocho (zamek), Ząbkowice (referat kultury i sztuki), Skalęczno (pałac), Narożno (pałac), Szlagowo (pałac), Raszewo Dolne (pałac), Olszyna (pałac), Brzezina (pałac), Milicz (skład O.U.L), Żmigród (pałacowe piwnice), Czerwony Zamek (pałac), Syców (kościół katolicki), Oleśnica (w terenie), Janowice (pałac), Agnieszków (willa Hauptmanna), Środa (w rynku), Lubiąż (referat kultury i sztuki), Krajewo (pałac), Nowy Jagit (pałac), Głogów (katedra), Białostrzezie (lokal), Łojowice (pałac), Ziołowice (pałac), Chojno (zamek Kyncburg), Niemcza (b. Heimatmuseum), Łądek (lokal PPK), Gościec (pałac), Bystrzyca (powiat, w terenie)²⁸. Składy mieszczące się w zamku Paulinum w Jeleniej Górze i w pałacu Narożno w Bożkowie, zostały w 1947 r. przekształcone w sprawnie funkcjonujące składnice zbiorcze.

W trakcie funkcjonowania zmieniano lokalizację niektórych składnic, zwykle na skutek interwencji władz, najczęściej Urzędu Bezpieczeństwa, które przejmowały wykorzystywane przez nie nieruchomości. Z tego powodu w 1950 r. zbiory z zamku Paulinum przewieziono do Karpacza, do przydzielonego na ten cel przez Jednostkę Wojskową budynku; w Świdnicy konieczne było pilne przeniesienie zbiorów do gmachu Zarządu Miejskiego,

ponieważ budynek zajęty przez składnicę również przejął Urząd Bezpieczeństwa, Narożno – pałac przeznaczono dla PGR, w zamian PGR przekazał MKiS na składnicę zamek w Żelaźnie. Te interwencyjne działania pochłaniały wiele czasu, wysiłku i dodatkowych kosztów na przenoszenie zabytków z jednej składnicy do drugiej. Nie trzeba dziś szerzej argumentować muzealnikiem wpływu tych przenosin na kondycję zabytków, a także w tym kontekście podkreślić należy lekceważący stosunek ówczesnej administracji państwowej do ocalałego mienia kultury.

Zbiory ze zlikwidowanej składnicy w Narożnie w dużej liczbie wysłano do różnych muzeów i instytucji, pozostałe zabytki przewieziono do Żelazna, ostatniej z dużych składnic śląskich. Następnie z Żelazna, w 1954 r. przetransportowano zabytki do nowej, nazwanej Centralną Składnicą Muzealną, założonej w Kozłowiec w województwie lubelskim²⁹.

Na Pomorzu sytuacja wyglądała podobnie, jak na Dolnym Śląsku. W pierwszym okresie po wyzwoleniu działały w Gdańsku trzy ośrodki władzy: sowieckie komendantury wojenne, grupy operacyjne administracji centralnej oraz tworzące się władze samorządowe³⁰. Przeszukiwania terenu i zwózka zabytków prowadzone były zarówno przez wysłanników MKiS z Warszawy³¹ (od marca do końca października 1945 r.)³² jak i osoby delegowane przez Ministerstwo Oświaty, które przyjechały do Gdańska z Krakowa³³. Działania obu grup nie były skorelowane, co szybko stało się przyczyną nieporozumień wynikających z braku jasno sprecyzowanych kompetencji³⁴. Pomiedzy 9 czerwca a 2 sierpnia 1945 r. delegaci MKiS odbyli 17 podróży na trasach Sopot – miejscowości pomorskie ze skrytkami – Sopot, oraz ostatnią podróż dwoma autami na trasie Sopot – Warszawa³⁵. Zbiory z kościołów, stodół i innych skrytek³⁶ przewożono do składnicy mieszczącej się w Sopocie, przy ul. Abrahama 24, przeznaczonej na *obrazy, meble i drobne dzieła sztuki*, natomiast *drewno kościelne oraz większe dzieła sztuki umieszczano* w spichrzach klasztornych znajdujących się przy katedrze w Oliwie, elementy architektoniczne w lapidariach (miejsca gromadzenia głównie kamiennych elementów zabytkowych budowli i pomników) urządzanych na terenie Gdańska, między innymi przy kościele pod wezwaniem św. Jana.

Sopocki *Inwentarz zbiorów muzealnych Gdańskiego Wojewódzkiego Wydziału Kultury w Sopocie przy ul. Abrahama 24, za czas 16.IV po dzień 18.V.45r. zawierał 164 pozycje*³⁷. Łączna liczba zabytków zabezpieczonych bądź pozostałych na miejscu w Muzeum w Gdańsku przekroczyła 1000 pozycji. Poza zabytkami przewiezionymi do Warszawy (50 pozycji spisu)³⁸, reszta została pod opieką Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku, a później Konserwatora Wojewódzkiego w Gdańsku – Oliwie w Pałacu Opatów³⁹.

Jeszcze w 1946 r. na terenie Gdańska istniało 10 lapidariów, w których przechowywano elementy architektoniczne⁴⁰. Do połowy 1946 roku w sopockiej składnicy zgromadzono ponad 1000 eksponatów dzieł sztuki oraz część biblioteki Pałacu Biskupiego w Oliwie, w spichrzach oliwskich zaś 3000 eksponatów. W planach Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Gdańsku, co do prac przewidzianych na 1947 rok, była likwidacja zbiornic i depozytów muzealnych w terenie oraz przeprowadzenie

*inwentaryzacji zwiezionych zabytków*⁴¹ i ukończenie remontu budynków mieszczących zbiornice muzealne w Oliwie⁴².

Charakterystyczne dla działalności tej składnicy jest przekazywanie – w większości wypadków w depozyt, nie zaś na własność – zabytków lub elementów architektonicznych instytucjom posiadającym nieruchomości, do których wymienione przedmioty należały lub były ich częścią składową przed II wojną światową. Główna składnica pomorska, nazywana konserwatorską, mieszcząca się w Gdańsku – Oliwie, zachowała swą funkcję i już w nieznaczej liczbie zasoby do dnia dzisiejszego. W 2015 r. uzyskała dodatkowe pomieszczenia w Fortach Św. Gertrudy⁴³. Zgromadzono tam elementy architektoniczne zabytkowych budowli Gdańska, dotąd od wojny, przechowywane w różnych miejscach, zwłaszcza na terenie wspomnianego już kościoła św. Jana.

Wśród wszystkich krajowych składnic muzealnych wyróżniały się znaczeniem i wielkością zasobów: krakowska na Wawelu i warszawska w Muzeum Narodowym [MNW]. Szczegółową historię tych składnic planuję przedstawić w oddzielnym studium. W kontekście obecnych uwag należy wszakże podkreślić, że gromadzono w nich zabytki uzyskane zarówno w akcji zwózkowej prowadzonej w ich bliskiej okolicy (mienie podworskie), na Dolnym Śląsku, Pomorzu i Mazurach, jak również pozyskane i odzyskane zbiory w wyniku działań akcji rewindykacyjnej poza krajem. W składnicach wawelskiej i warszawskiej każdy przywieziony przedmiot zapisywany był pod odrębnym numerem spisu rewindykacyjnego. Zatem, niezależnie od pochodzenia i źródła pozyskania zbiorów, przedmioty zyskiwały tu miano rewindykatów⁴⁴. Powodem tej procedury był napływ, w krótkim czasie, wielkiej liczby obiektów: na Wawel ze Śląska, w czasie od 21.06.1945 r. do 9.12.1945 r. przybyło 30 transportów, zaś w latach 1946–1949 z akcji rewindykacyjnej 8 transportów; do MNW od 22.07.1945 r. do 23.12.1952 r. dostarczono łącznie 59 transportów dóbr kultury. Po sporządzeniu ewidencji: szczegółowej dla zbiorów nieznanymi i własnymi, ogólnikowej dla zbiorów zapakowanych w oryginalne skrzynie poszczególnych instytucji, z których zostały one wywiezione (np. z Muzeum Archeologicznego, Muzeum Wojska Polskiego) – zidentyfikowane obiekty z polskich instytucjonalnych zbiorów sukcesywnie zwracano właścicielom. Zwroty zabytków osobom prywatnym nie były już tak oczywiste, podlegały bowiem zawiłym procedurom⁴⁵. Wiele przedmiotów przywiezionych zwłaszcza ze śląskich składnic było odbieranych przez muzea, ale także centralne instytucje państwowe, z przeznaczeniem do dekoracji i użytkowania. Najwięcej zabytków przekazano do: MKiS, Kancelarii Prezydenta i Urzędu Rady Ministrów (w tym do rezydencji: Mała Wieś, Jadwisin), Collegium Maius Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu Warszawskiego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Ministerstwa Obrony Narodowej, ale także do kościołów warszawskich i w innych diecezjach. Często nie dokumentowano we właściwy sposób czynności przekazywania czy użyczania zabytków. Opisy tychże na pokwitowaniach były niewystarczające do późniejszej identyfikacji – zamiast protokołów w ich treści wystawiano lakoniczne potwierdzenia przyjęcia⁴⁶. Pozostałe zabytki, wśród nich liczne poniemieckie, albo pozostawiono na Wawelu i w MNW, albo zasilono nimi zbiory innych muzeów: w Toruniu, Łodzi, Białymstoku, Lublinie oraz nowych,

które powstały na Ziemiach Zachodnich i Północnych: we Wrocławiu, Olsztynie, Szczecinie, Gdańsku, również Muzeum Zoologicznego w Warszawie, Żydowskiego Instytutu Historycznego, Muzeum Archeologicznego w Warszawie, Muzeum Narodowego w Krakowie, Muzeum Wojska we Wrocławiu i w Warszawie, Muzeum Narodowego w Poznaniu.

Główne przekazy zbiorów przyjętych do składnicy w MNW, do innych muzeów, początkowo jako depozyt, następnie na własność, miały miejsce w latach 70. i 80. XX wieku. Przeprowadzane w latach 2000–2012 w MNW gruntowne badania dokumentacji proveniencyjnej muzealiów również skutkowało wieloma przekazami muzealiów do miejsc ich pochodzenia.

Poniższy artykuł opisuje ogólną sytuację i charakterystykę funkcjonowania składnic. W przygotowaniu znajdują się

zagadnienia takie jak: szczegółowa historia poszczególnych składnic, działalność osób zaangażowanych w ratowanie dóbr kultury, analiza politycznych i prawnych uwarunkowań ich działalności, związki polityki z władzami muzealnymi, wreszcie losy zbiorów gromadzonych w składnicach. Będą zawarte w planowanej monografii największych i najważniejszych powojennych składnic polskich szczególnie: na Wawelu, w Muzeum Narodowym w Warszawie oraz w Kozłowce. Ta ostatnia realizowała politykę gromadzenia muzealiów prowadzoną przez resort kultury do lat 70. XX wieku.

Nie waham się twierdzić, że opisane działania – mimo że dzisiaj poddawane często krytyce, szczególnie w kontekście zmian statusu własności i posiadania dóbr kultury – ocaliły od bezpowrotnego zniszczenia i zaginięcia wiele tysięcy obiektów dziedzictwa, wówczas pozbawionych opieki⁴⁷.

Streszczenie: Artykuł dotyczy tzw. składnic „konserwatorskich” i „muzealnych” zakładanych na terenie Polski w obecnych granicach, po II wojnie światowej, w latach 40. i 50. XX w., w celu gromadzenia zabytków ruchomych pozyskanych w akcji zwózkowej i rewindykacyjnej. Wskazuje i systematyzuje informacje o czynnikach geopolitycznych i przepisach prawa, które miały wpływ na powstawanie składnic, jednak nie zawiera ich analizy. Zajmuje się ogólną charakterystyką funkcjonowania składnic, bez szczegółowej historii każdej z nich. Wymienia obowiązki delegatów Ministerstwa Kultury i Sztuki do spraw zabezpieczania dóbr

kultury czyli delegatów do zadań związanych ze zwózką zabytków, prezentuje stosowane procedury funkcjonowania składnic i mechanizmy realizacji obowiązku nadzoru tychże przez MKiS, a także opisuje działania związane z komisyjnym niszczeniem wybranych obiektów oraz bezpłatnym przekazywaniem ich do P.P. Desa i do instytucji centralnych, kościołów oraz do zbiorów muzeów polskich.

Informacje oparte są wyłącznie na zebranych przez autorkę materiale archiwalnym. Tekst wskazuje również na późniejszą działalność składnic, aż do czasów współczesnych. Jest zapowiedzią szerszego opracowania tematu.

Słowa kluczowe: zabytki ruchome, muzealia, akcja zwózkowa, akcja rewindykacyjna, składnica wawelska, składnica warszawska, składnice śląskie, składnica oliwska, składnica sopocka, ewidencjonowanie zbiorów.

Przypisy

¹ Powstanie artykułu jest pierwszym efektem badań, opartych głównie na materiale archiwalnym, jeszcze nie zamkniętych. Przedstawia próbę usystematyzowania informacji o czynnikach, które miały wpływ na powstanie i działanie składnic polskich. Artykuł nie zawiera opisu funkcjonowania poszczególnych składnic. Również nie wymienia osób biorących czynny udział w wydarzeniach. Z powodu ograniczonej objętości tekstu konieczne byłoby dokonanie wyboru tychże, czego autorka chciała uniknąć.

² Poza wymienionymi, organizowane były także składnice księgozbiorów, archiwaliów, zabytków techniki.

³ § 11 Rozporządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 1.03.1945 r. w sprawie dekretu PKWN z dnia 6.09.1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, [Dz.U.] 1945 Nr 10. poz. 51. i na podstawie przepisu wykonawczego do dekretu PKWN z dnia 6.09.1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, Dz.U. 1945 r. Nr 3. poz. 13., ze zm. oraz dotyczące mienia opuszczonego, porzuconego, poniemieckiego i Wolnego Miasta Gdańska; Dekret z 2.03.1945 r. o majątkach opuszczonych i porzuconych Dz.U. Nr 9. poz. 45.; Ustawa z dnia 6.05.1945 r., o majątkach opuszczonych i porzuconych Dz.U. Nr 17. poz. 97. ze zm. Nr 30. poz. 179.; Dekret z dnia 8.03.1946 r. o majątkach opuszczonych i poniemieckich Dz.U. Nr 13. poz. 87. ze zm.; Ustawa z dnia 25.02.1958 r. o uregulowaniu stanu prawnego mienia pozostającego pod zarządem państwowym Dz.U. Nr 11. poz. 37.

⁴ Ziemie, które znalazły się w granicach Polski po II wojnie światowej nosiły również nazwy: Ziemie Postulowane, Ziemie Powracające, Ziemie Nowe, Ziemie Odzyskane, Ziemie Zachodnie i Północne.

⁵ S. Łach, *Status prawny komendantur wojennych Armii Czerwonej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w 1945 roku*, w: *Ziemie Odzyskane pod wojсковą administracją radziecką po II wojnie światowej*, S. Łach (red.), Słupsk 2000, s. 85-86.

⁶ A. Klafkowski, *Umowa Poczdamska z dnia 2.VIII.1945 r.*, Warszawa 1985.

⁷ W. Borowy, *Tezy ogólne w sprawie rewindykacji i odszkodowań z zakresu kultury i sztuki*, „Prace i Materiały Wydziału Rewindykacji i Odszkodowań MKiS” 1945, nr 2; W. Tatarkiewicz, *Etyczne podstawy rewindykacji i odszkodowań*, „Prace i Materiały...”, nr 3; H. Szczerbiński, *Restytucja mienia polskiego z zachodnich stref okupacyjnych Niemiec*, Warszawa 1983, szerzej: L.M. Karecka, R. Olkowski, *Akcja rewindykacyjna dóbr kultury po II wojnie światowej*, na zlecenie Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego [MKiDN], w przygotowaniu.

⁸ Szczegółowo: W. Kowalski, *Likwidacja skutków wojny w dziedzinie kultury*, Warszawa 1994, s. 66 i nast.

⁹ List ministra W. Kowalskiego do premiera E. Osóbki-Morawskiego z 21.05.1946 r. – AAN PRM, Biuro Prezydialne, 5/503; B. Franczyk, K. Staszko, *Sprawa restytucji i rewindykacji mienia po drugiej wojnie światowej. Wybór dokumentów*, Ministerstwo Sprawiedliwości, Główna Komisja Badań Zbrodni Hitlerowej

- skich w Polsce, Warszawa 1972; A. Wiślicki, *Roczny bilans prac rewindykacyjnych*, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych zespół 6, wiązka 44, t. 692, s. 119; J. Pruszyński, *Dziedzictwo Kultury Polski, jego straty i ochrona prawna*, Kraków 2001, t. II, s. 58-75; por.: K. Sroczyńska, *Rewindykacja dzieł sztuki w pierwszych latach powojennych*, w: „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków” 1968, seria B, t. XXIII, s. 47-51; Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939-1945, Biuro Odszkodowań Wojennych przy PRM, Warszawa 1947.
- ¹⁰ Zabytki ze Lwowa trafiły do Krakowa i Wrocławia, patrz: M. Matwijów, *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945-1948*, Wrocław 1996, ss. 334; Tenże, *Muzea lwowskie w latach 1939-1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, w: „Muzealnictwo” 1997, nr 39, s. 18-28; zabytki z Litwy trafiły do Warszawy, patrz: R. Olkowski, *Losy wileńskich dóbr kultury po II wojnie światowej*, mps.
- ¹¹ Ministerstwo Kultury i Sztuki [MKiS], Ministerstwo Oświaty, referaty kultury w urzędach wojewódzkich i starostwach powiatowych, Okręgowe Urzędy Likwidacyjne, Państwowe Nieruchomości Ziemskie.
- ¹² Lista śląskich składnic niemieckich została opublikowana i omówiona w: J. Gębczak, *Losy ruchomego mienia kulturalnego i artystycznego na Dolnym Śląsku w czasie II wojny światowej*, Wrocław 2000 oraz W. Kieszkowski, *Składnica muzealna Paulinum i rewindykacja zabytków na Dolnym Śląsku*, w: *Pamiętnik Związku Historyków Sztuki*, A. Gieysztor (red.), Warszawa 1948, s. 135-158; *Lista pomorskich składnic niemieckich*, Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Materiały Michała Walickiego [APAN] sygn. III-178/73.
- ¹³ Zbiory niemieckie z mocy prawa przeszły na własność Skarbu Państwa Polskiego, traktowane jako restytucja zastępcza lub reparacja wojenna. Por. przypis nr 3 oraz K. Kocot, *Problem pojęć: reparacje wojenne, restytucja, odszkodowania, itp., w aspekcie umowy poczdamskiej, traktatów pokojowych i doktryny prawa międzynarodowego*, Warszawa 1974, W. Kowalski, *Restytucja dzieł sztuki w prawie międzynarodowym*, Katowice 1989.
- ¹⁴ Szabrownictwo i wywóz mienia z ziem zachodnich i północnych uznane zostało za przestępstwo szczególnie niebezpieczne Dz.U. 13.06.1946 r. Nr 30. poz. 192., za: F. Kusiak, *Dewastacja oraz wywóz mienia z ziem zachodnich i północnych po II wojnie światowej*, w: *Ziemie Odzyskane pod...*, s. 258.
- ¹⁵ Zjawisko „szabru oficjalnego” polegało na wywozie wszelkich dóbr brakujących na innych terenach, za zgodą władz, głównie Ministerstwa Przemysłu i Handlu oraz Funduszu Inwestycyjno-Obrotowego Ziem Odzyskanych PPR, por.: F. Kusiak, *Dewastacja oraz wywóz...*, s. 255-266.
- ¹⁶ CZMiOZ prosi o wstawienie w upoważnieniu – po słowie: „poniemieckich” słów „lub podworskich”, Akta Muzeum Narodowego we Wrocławiu [AMNWr], sygn. 21/47.
- ¹⁷ Dekret z dnia 13.11.1945 r. O zarządzie Ziem Odzyskanych, Dz.U. 1945, Nr 51. poz. 295.
- ¹⁸ M. Rutowska, *Elementy polityki wobec niemieckiej spuścizny kulturalnej na Ziemach Zachodnich (1945-1950)*, w: *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkami do spuścizny kulturowej na Ziemach Zachodnich i Północnych*, Z. Mazur (red.), Poznań 2000.
- ¹⁹ Pismo RP Ministerstwa Ziem Odzyskanych [MZO] Departament Likwidacyjny nr L.dz.10281 do MKiS NDMiOZ, AAN MZO, sygn. 196/1007.
- ²⁰ Informacje zebrano na podstawie dokumentacji składnic założonych przez MKiS w 1945 r. w Sopocie i Oliwie, w 1947 r. na Śląsku: Paulinum, Narożno, Lubin Legnicki, Żelazno oraz sprawozdań z przeprowadzenia transportów dzieł sztuki, które dotarły do składnic urządzonych w Muzeum Narodowym w Warszawie, na Wawelu, w Kozłowiec. **Zrealizowano w ramach stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.**
- ²¹ Zasób tychże nie jest pełny. Niektóre zespoły archiwalne dokumentujące funkcjonowanie składnic, wytworzone w MKiS, zostały poddane kasacji.
- ²² Problem zasadności przewożenia wyposażenia kościołów, kolekcji etc. został celowo pominięty. Wymaga szczegółowej analizy czynników wpływających na ówczesnie podejmowane jednostkowe decyzje, co wykracza poza zakrojony temat.
- ²³ AMNWr, sygn. 16/47.
- ²⁴ AMNWr, sygn. 18/47.
- ²⁵ L.M.Karecka, *Ewidencjonowanie polskich zbiorów muzealnych*, w: *ABC zarządzania kolekcją muzealną*. „Szkolenia Narodowego Instytutu Muzeów i Ochrony Zbiorów” 2014, nr 3, s. 8.
- ²⁶ AAN, Zespół Centralny Zarząd Muzeów [CZM], sygn.5/48, s. 1.
- ²⁷ J. Gębczak, *Straty ruchomego mienia artystycznego na Dolnym Śląsku w czasie ostatniej wojny*, mps, Wrocław 1950, AAN MKiS 387/131; por. J. Gębczak, *Losy ruchomego mienia...*; S. Lorentz, *Muzea i zbiory w Polsce 1945-1955*, Warszawa 1956; P. Wiater, *Losy muzeów dolnośląskich muzeów regionalnych po 1945 r.*, Szklarska Poręba 2001, mps.
- ²⁸ AMNWr, sygn. 14/47.
- ²⁹ Zarządzenie nr 111 Ministra Kultury i Sztuki z dnia 29 czerwca 1955 r.
- ³⁰ Archiwum Państwowe w Gdańsku [APG] Zespół Urząd Wojewódzki Gdański [UWG], sygn. 1164/20, s. 12, Sprawozdanie Zarządu Miejskiego w Gdańsku za okres do dnia 1 maja 1945 r., podpisane przez Franciszka Kotus-Jankowskiego – Prezydenta Gdańska.
- ³¹ APAN III-178/73, por. Delegację służbową M. Walickiego z dnia 13.04.1945 r.
- ³² Stryczyński twierdzi, że zbiory wywiezione przez Niemców uległy całkowitemu lub częściowemu zniszczeniu, zanim ustalono ich miejsce ukrycia, patrz: M. Stryczyński, *Gdańsk w latach 1945-1948. Odbudowa organizmu miejskiego*, w: „Studia i Materiały do dziejów Gdańska” 1981, E. Cieślak (red.), s. 39.
- ³³ M. Stryczyński, *Gdańsk w latach ..., s. 49*; A. Drzycimski, *Miasto Gdańsk! Niegdyś nasze, będzie znowu nasze*, „W drodze” 1985, nr 7, s. 55 – podaje, że pierwsi przedstawiciele polskiej administracji przybyli 2 kwietnia 1945 r.
- ³⁴ APG UWG 1164/1225, s. 109-110.
- ³⁵ APAN III-178/73, s. 27.
- ³⁶ Por. przypis 11. Brakuje informacji z nieodnalezionego jeszcze Sprawozdania nr 1 za kwiecień-maj 1945 r.
- ³⁷ Były to: obrazy wpisane na 34 pozycjach inwentarzowych, grafiki w liczbie 6; rzeźb 12, głównie barokowych, ceramika wpisana na 43 pozycjach, wśród której była porcelana miśnieńska i chińska; 1 krzesło z 1776 roku; brązy wpisane na 35 pozycjach, na 8 pozycjach rozpisano biały metal i żelazo, na 10 pozycjach obiekty drewniane zabytki orientalne, tkaniny – kilimy i dywaniki na 14 pozycjach, inne drobiazgi wpisano na 1 pozycję inwentarzową. APAN III-178/73, s. 6-10.
- ³⁸ APG UWG 1164/1250.
- ³⁹ M. Stryczyński, *Gdańsk w latach ..., s. 118*.
- ⁴⁰ APG UWG 1164/1229 Sprawozdanie WKiS UWG z 8 maja 1946 r.
- ⁴¹ *Ibidem*, Sprawozdanie datowane na 31 grudnia 1946 r.
- ⁴² *Ibidem*, Sprawozdanie za I kwartał 1947 r.

⁴³www.ochronazabytkow.gda.pl/uncategorized/nowa-skladnica-w-gdansk [dostęp: 4.04.2016].

⁴⁴Por.: L.M. Karecka, *Akcja rewindykacyjna w latach 1945-1950. Spór o terminologię czy o istotę rzeczy*, w: „Ochrona Zabytków” 2002, nr 3/4, s. 404-409.

⁴⁵Por.: R. Olkowski, *Kolekcja Rotwandów. Losy polskich zbiorów w dobie bezprawnych praktyk*, w: „Adlojada - Prawo i kultura” 2016, s. 202-209.

⁴⁶M. Romanowska-Zadrozna, *Badania proveniencyjne, czyli habent sua fata artis opera*, w: „Muzealnictwo” 2012, nr 53, s.12–13., R. Olkowski, *O badaniu proveniencji*, w: „Muzealnictwo”, *ibidem*, s. 27-37.

⁴⁷Por. APG UWG 1164/369, 1164/370, a także AAN MZO 196/1007 oraz L.M. Karecka, *Mienie zwane podworskim w Muzeum Narodowym w Warszawie*, w: „Muzealnictwo”, *ibidem*, s. 44-57.

Lidia Małgorzata Kamińska

Menadżer kultury, audytor procedur muzealnych; absolwentka Wydziału Teologicznego w zakresie archeologii chrześcijańskiej na ATK i Podyplomowego Studium Menedżera Kultury w SGH; (od 2003 i 2015) pracowała w Muzeum Narodowym w Warszawie na stanowiskach od asystenta do zastępcy dyrektora (1987–2013); stypendystka Ministra KiDN, autorka opracowań o ewidencji zbiorów muzealnych poprzez ich cyfryzację oraz o losach dóbr kultury w latach 1939–1989; obecnie jako niezależny ekspert, zajmuje się badaniem proveniencji polskich dóbr kultury; email: lidia.kaminska2@gmail.com

Word count: 4 747; **Tables:** –; **Figures:** –; **References:** 47

Received: 04.2016; **Reviewed:** 04.2016; **Accepted:** 05.2016; **Published:** 06.2016

DOI: 10.5604/04641086.1204576

Copyright ©: 2016 National Institute for Museums and Public Collections. Published by Index Copernicus Sp. z o.o. All rights reserved.

Competing interests: Authors have declared that no competing interest exists.

Cite this article as: Kamińska L.M.; POWOJENNE SKŁADNICE PRZEMIESZCZANYCH DÓBR KULTURY W POLSCE. PRZYCZYNEK DO SZERSZEGO OPRACOWANIA. *Muz.*, 2016(57): 74-80

Table of contents 2016: http://muzealnictworocznik.com/abstracted.php?level=4&id_issue=883113&dz=s6

